

ratury z oboru dějin hospodářských a obchodních, poskytuje o nich cenné poučení a může být cenným východiskem k dalšímu výzkumu problematiky, která nepochybně náleží mezi přední úkoly české historiografie.

Josef Macůrek

Nové edice tureckých pramenů k bulharským dějinám.

Dlouhé a pohnuté období turecké feudální nadvlády v Bulharsku (14.—19. stol.) není dosud všestranně probádáno ani podrobně vylíčeno.¹ Není se tomu co divit, uvědomíme-li si, že z ohromného množství přednostního tureckého pramenného materiálu, pro uvedené období tak důležitého, byla zatím spolehlivě vydána jen zcela mizivá část. A odborníci dobře chápou vědecký dosah a význam tureckých archivních pramenů. Nelze proto očekávat, že by byl v dohledné době podán důkladnější a pokrokový výklad dějinného vývoje bulharského národa v období osmansko-tureckého panství. Na jeho zpracování se ovšem bude muset podílet kolektiv badatelů. Ale i tak jedním z důležitých předpokladů jejich úspěšné práce zůstane vyřešení otázky rozsahu a splnění heuristického a edičního programu, jakož i nutnost předěbného monografického zpracování řady základních problémů z historie dotyčného období.

Již před časem jsme měli příležitost dotknout se problematiky studia bulharských dějin v době turecké nadvlády.² Postuláty, které byly tehdy vysloveny, trvají nadále v platnosti. Jako jeden z předních úkolů bulharské historické vědy byla zdůrazněna potřeba vědeckého zveřejňování tureckých pramenů k dějinám Bulharska. Není to nový požadavek: odborné kruhy bulharské jsou si toho již dávno dobře vědomy. A přece bylo dosud na tomto poli poměrně velmi málo vykonáno. Hlavní příčinu tohoto stavu nutno podle všeho spatřovat v nedostatečné znalosti jazyka pramenů, v neznalosti osmanské turečtiny. Zdá se, že prozatím jen malému počtu domácích badatelů je jazyk tureckých archivních pramenů přístupný. Není-li přitom dost spolehlivých překladů, nelze se pak divit, že bádání o dějinách tureckého období stále ještě vázne.

V Bulharsku existují velmi bohaté fondy tureckého archivního materiálu, který se vztahuje na dlouhé období od 1. pol. 15. stol. až do osvobození Bulharska a je významným zdrojem pramenů k hospodářským, sociálním, politickým a kulturním dějinám Bulharů v době turecké feudální nadvlády. Tyto archivní fondy tvoří podstatnou součást početné sbírky orientálních tisků a rukopisů, uložené ve Státní knihovně „Vasila Kolarova“ v Sofii. Archiválie jsou psány islamskými jazyky a týkají se nejružnějších vědních oborů.³

Pro nedostatek odborníků dlouho nedocházelo k zpracování úplného inventáře a k řádnému zkatalogisování této archivní sbírky. Teprve na počátku tohoto století začali jednotliví pracovníci Orientálního oddělení při Státní (původně Národní) knihovně pracovat na příslušném katalogu. V posledních letech vědeckí pracovníci tohoto oddělení úspěšně inventurují a zkatalogisují ohromné fondy tureckého listinného materiálu, jež tak zároveň aspoň zčásti zpřístupňují domácím badatelům. Je pochopitelné, že především ti, kdož byli pověřeni správou a pořádáním orientální sbírky, z ní také literárně těžili, překládající a vydávající zejména vhodné prameny k bulharským dějinám (Ichčiev, Todorov-Chindalov, Mijatev, Nedkov).⁴ Z dotčených archivních fondů ovšem čerpala a stále čerpá řada jiných badatelů jak domácích, tak i cizích.⁵

Protože je všeobecně správně chápán a uznáván význam tureckých pramenů pro bádání o bulharských dějinách v době tureckého panství, je také nyní plánován jejich systematický průzkum, vydávání a zpracování. Zde třeba připomenout, že se v Bulharsku v dosavadní práci s tureckými prameny projevovala jistá roztržitost, nesoustavnost. Jejich edice nebo překlad z velké části plně nevyhovují požadavkům moderní historiografie a diplomatiky.⁶ Proto je tím více nutno uvítat překladatelský a ediční program zvláštní komise, zřízené k tomu účelu Ústavem bulharských dějin při Akademii věd.⁷ Jejimi členy jsou zkušení odborníci, kteří jsou zárukou, že úspěšně splní svěřené jim úkoly.

Ve svém článku *Turecké prameny k bulharským dějinám a jejich zpracování v Bulharsku* (Casopis Archivní školy. XV—XVI. Praha 1939, p. 200—231) jsme svého času podalí přehled badatelů a jejich prací, v nichž tyto uveřejnili — zpravidla jen v překladu — četné turecké prameny (ponejvíce listinné) vztahující se k dějinám Bulharska. Publikace byly zachyceny do r. 1938. Přes vážné nedostatky související jak se samým překladem dokumentů, tak i se způsobem jejich uveřejnění (přilíš volný překlad, nikoli vždy přesný, nedostatek tureckého textu nebo faksimilí, různá transliterace úryvků původního textu a pod.), publikování tureckých pramenů mělo do jisté míry objevný význam pro rozvoj bulharské historiografie a podnítilo na domácí půdě studium osmansko-tureckého jazyka, turecké paleografie a diplomatiky, jakož i tureckých dějin. Třeba však připomenout, že

nekritické použití ne vždy spolehlivých překladů vedlo leckdy k nesprávnému výkladu textu a tím i k mylným závěrům.⁸

Současní bulharští osmanologové jsou si vědomi těchto nedostatků. Ve svých pracích zacházejí s tureckými prameny odpovědněji a snaží se prosadit — byť i ne vždycky s plným zdarem — jejich vydávání patřičnou vědeckou formou. Vydávají různý turecký archivní materiál nebo řeší některé důležité problémy z doby turecké okupace, opírajíce se přednostně o turecké prameny. V tomto článku podáme rozbor několika edicí těchto pramenů, jež byly pořízeny v poslední době.

Za války vyšly dva svazky tureckého listinného materiálu v bulharském překladě jako 3. a 4. svazek edice *Dokumenti za bálgarskata istorija*, vydávané Bulharskou akademií včd: *Dokumenti iz turskite dáržavni arhivi*. I (1564—1872). Sofie 1940, pp. XLIX-516; II (1863 až 1909). Sofie 1942, pp. XLI-308. Jde tu vesměs o pramenný materiál, vybraný z archivních fondů bývalého velkovévžrátu a někdejší sultánské státní rady (*Divan-ı Hümayun*). Výběr a přepis velkého množství listin (přes 1300 kusů) provedl svého času známý bulharský politik a diplomat Pančo Dorev a částečně i turecký historik prof. Ahmet Refik. Bulharský překlad pořídil jednak sám Dorev s přispěním V. Šanova (3. sv. zmíněné edice), jednak Christo Tilkov (4. sv.). Chronologicky se uveřejněný materiál vztahuje na období tří a půl století přímé turecké nadvlády a pozdější (od r. 1878) svrženoty nad Bulharskem (od pol. 16. do počátku 20. století), je však převážně soustředěn do 19. stol. Teritoriálně se neomezuje jen na Bulharsko, nýbrž zasahuje i do sousedních zemí nebo do vzdálenějších oblastí osmanské říše a nejrůzněji se dotýká i cizích států, jako Rakouska, Ruska, Anglie a j. Thematicky zahrnuje všechny oblasti bulharského života v době turecké nadvlády. Jistým nedopatřením byl do této rozsáhlé publikace včleněn i překlad dokumentů, jejichž jiny bulharský překlad vyšel krátce před tím v publikacích Svobodné university v Sofii a jejichž turecký text uveřejnil před časem vzpomenuť jíž prof. A. Refik.⁹

Pramenný materiál Dorevovy shírky je příliš bohatý a pestrý, než aby bylo možné podat výstižný přehled jeho různorodé tematiky. Poskytuje veliké množství zajímavých a užitečných údajů zejména k hospodářským poměrům na bulharském území v turecké době. Celý materiál je uspořádán chronologicky. Není pochyby o tom, že uveřejněné listiny ze 16.—18. stol., jichž je ve sbírce poměrně málo (kolem sta), tvoří jistě jen nepatrnou část písemnosti, vyslých z kanceláře sultánské státní rady a dotýkajících se bulharských věcí. Svědčí o tom na př. opisy četných fermanů pocházejících z uvedené doby a z téže kanceláře, které jsou zaznamenány v kadijských sídžillech, t. j. v registrech, vedených kdysi u šeriatních soudů a dodnes zachovaných v Bulharsku. V přehledu, který následuje, všimneme si zhruba věcného obsahu dokumentů, přeložených Dorevem, bez ohledu na jejich časovou platnost.

Veliký počet listin pojednává o výrobních poměrech v bulharských městech a na venkově. Čteme tam o dobývání železné rudy a jejím zpracování, o těžbě soli a dřeva, o výrobě sukna, hedvábí, dřevěného uhlí, o zemědělské produkci a pod. Podrobněji jsou na př. popsány pracovní podmínky v železorudných dolech. Mluví se o tkalcovnách a železárnách.

S výrobou ovšem souvisí i odbyť samých výrobků: v mnohých dokumentech se nařizují vojenské dodávky (válečný materiál, proviant, koně), v jiných se zase pečuje o zásobování hlavního města obilím, jatečným dobytkem, vínou, solí a jiným zbožím. Nejrůzněji bývají přitom uváděny i ceny tovarů, udáván způsob výroby, ba i mzdy dělníků. Obilniny byly vykupovány a uskladňovány ve státních sýpkách. Po odvedení povinného desátku a požadovaného množství potravin pro vojsko a Cařihrad zemědělci mohli prodávat své přebytky na volném trhu (pokud jim ještě co zbylo). V dobách neúrody nebo projevivšího se nedostatku vývoz obilí do ciziny byl zakázán. K přepravě zboží nebo vojenského materiálu nařizovalo se opatřit potřebné množství vozů a potahů. Častěji se setkáváme s rozkazy k náboru pracovních sil: ženouc, uhlířů, dřevorubců, zedníků (na opevňovací práce), řemeslníků, nádeníků, pastýřů a čeledínů (pro sultánské statky) a pod. V této souvislosti narážíme nejednou na stížnosti „nasazených“ na mzdové nedoplatky a machinace. Stávalo se však také, že za určitých okolností byly obyvatelstvu povoleny i úlevy v dodávkách, podobně jako mu byly někdy sníženy i daňové povinnosti.

Z uveřejněného materiálu lze také získat nemálo užitečných dat pro výzkum různých aspektů ve vývoji obchodních poměrů na bulharském území zejména v 19. století. V tom směru mnohé dokumenty oplývají údaji o koupi a prodeji nejrozmanějšího zboží, při čemž se uvádějí požadavky na jeho jakost a množství, stanoví se maximální ceny, poplatky za přepravu, mýta a cla, poukazuje se na příslušné míry a váhy, upozorňuje se na měnicí se kursy oběživa, připouští se dovoz nebo se zakazuje vývoz některého druhu zboží atd. Je to vesměs důležitý materiál k poznání hospodářských a drahotných poměrů

v zemi. Soudíme, že srovnání těchto údajů s údaji, obsaženými ve známých publikacích akad. N. V. Michova,¹⁰ které jsou ovšem jiného původu, přineslo by jistě některé zajímavé výsledky. Dodejme, že zmínky o oblastních trzích (panajirech) nejsou rovněž bez zajímavosti. Jen tak mimochodem uveďme, že se ojediněle vyskytují i přísná nařízení proti prodeji „ďábelského nápoje“ vína a rakije muslimům, kteří se opíjejí a dopouštějí se pak nepřístojností; krémy se mají zavít.

Listinný materiál, přeložený Dorevem, přináší i mnohé poznatky ke studiu feudálních vztahů v turecko-bulharském prostředí. Největší pozornost je věnována naturální a peněžní feudální rentě a daním, odváděným státní pokladně. Z dokumentů vysvítá, že při vyměřování a výběru daní docházelo velmi často k bezohlednému vyssávání závislého zemědělského obyvatelstva (ráje), k nemilosrdnému zneužívání pravomoci se strany „vrchností“ a různých činovníků. Právě časté stížnosti na tyto nezákonnosti v berní praxi vyvolaly mnohá vládní nařízení na jejich odstranění a nápravu. Kromě obvyklé daně z hlavy (džizje) a desátku z úrody byly požadovány peněžní dávky z vinic, tabáku, růžových polí, nápojů, daň z ovcí a pod. Některé poplatky byly časem zrušeny. Dokumenty nás informují i o výši příslušného zdanění.

V listinách ze starší doby se častěji přetřásá otázka t. zv. vojníků, t. j. Bulharů-koňáků, pověřených v míru i za války především péčí o sultánské a armádní koně, za což se jim dostalo jistých daňových úlev. V dalších listinách zase bývá řeč o jiné skupině podobně „privilegovaného“ obyvatelstva — o strážcích průmysků (derbendžích).

Rada dokumentů pocházející z období plného již rozkladu tureckého feudálního systému (19. stol.) všimá si poměru mezi statkáři a zemědělskými pachtýři nebo dělníky (čifligary). Zakazuje se bezplatné robotování na čiflicích.

K nezákonnostem, páchaným při výběru daní a desátku, družily se další násilnosti, jimž byla vystavena se strany tureckých úřadů i mocných jednotlivců především křesťanská rája, ačkoli vládní nařízení nejednou důtklivě doporučovala ochranu „ubohé a věrné ráje“. Ze postavení širokých mas bulharského lidu za turecké poroby nebylo vždy hodné závidění, o tom nás právě poučují četné dokumenty samých pánů země a mezi jiným i zprávy cizích pozorovatelů, jichž je v Dorevově sbírce uvedeno několik. Nejvýmluvnějším důkazem jsou však časté rebelie ráje, o nichž se naše listiny mnohokrát zmiňují.

Bulharský lid se nikdy nesmířil s feudálním útlakem a cizí porobou. Uchyloval se k různým projevům třídního boje — od zbihání poddaných přes činnost hajdutských družin až po místní rebelie a živelná i organizovaná povstání. Cenné a poučné jsou početné dokumenty, jež se vztahují na vzrůstající revoluční hnutí v bulharském prostředí: jsou vydávány pokyny k potírání „banditů“ a rozkazy proti povstaleckým družinám, proti cizím emisarům a revoluční agitaci, upozorňuje se na zjištěné podněcování k nepokojům ze zahraničí (ze Srbska a Valašska). Hodně podrobnosti se dovidáme o neklidu a bouřích v bulharsko-srbském pohraničí i ve vnitrozemí (v 1. pol. 19. stol.), zejména pak o povstání na Vidinsku r. 1850. Z dokumentů je zřejmé, že se revoluční napětí v Bulharsku v polovici minulého století stále stupňovalo.

V téže době bylo bulharské ovzduší rozvířeno vlekým bulharsko-řeckým církevním sporem, který vyústil ve zřízení bulharského exarchátu (1870), což vedlo k rozkolu s ekumenickým řeckým patriarchátem v Cařihradě. V souvislosti s tímto sporem byla vydána řada dokumentů církevně politického charakteru. Další listiny, především ze starší doby, týkají se rovněž církevních záležitostí: oprav kostelů, k nimž bylo zapotřebí úředního povolení, a církevních daní a poplatků.

V uveřejněném listinném materiálu najdeme zajímavé podrobnosti i o přesuně obyvatelstva. Za válečných konfliktů turecko-ruských docházelo — z obavy před represáliemi — k houfnému útěku Bulharů do zahraničí, hlavně do rumunských knížetství a Ruska. Turecká vláda přikazovala místním úřadům, aby se snažily rozmluvit obyvatelstvu jeho úmysly emigrovat, aby mu v emigraci bránily, se druhé strany však aby emigrantům usnadňovaly repatriaci, příslibující jim amnestii, prominutí daní na několik let, poskytnutí zemědělského inventáře a pod. Na bulharské půdě byli usazováni i tatarští běženci. Po míru v Karlovcích (1699) usídlil se značný počet uherských emigrantů-kuruců v čiprovském kraji; byly jim poskytnuty zvláštní výsady.

S hlediska zahraničně-politického je v dokumentech věnováno poměrně hodně pozornosti vztahům turecko-srbským a neklidnému vnitropolitickému vývoji v srbském knížetství v druhé třetině 19. století. Jistý počet listin se také dotýká rumunského prostředí, a to ponejvíce v souvislosti s bulharskými povstáními, s bulharskými uprchlíky-repatrianty a s obchodem a dopravou na Dunaji.

V přeložených tureckých dokumentech lze najít mnoho dalšího pramenného materiálu z oboru administrativy, financí a vojenství, dále k otázkám komunikačním (stavba silnic,

prokopání průplavu, udržování poštovních stanic, usplavnění řek, lodní doprava a j.), bezpečnostní, reformní, k mezinárodním vztahům (francouzské reformní návrhy ve prospěch Bulharů a Srbů z r. 1849, ruská politika na Balkáně, styky turecko-rakouské) a j.

Jak je z tohoto krátkého přehledu patrné, pramenný materiál, obsažený ve sbírce tureckých listin, přeložených Dorevem, je velmi bohatý a jistě po mnohé stránce neméně zajímavý a poučný. Bohužel sama edice je neuspokojivá. Především překlad dokumentů není zdalečí přesný. O způsobu a spolehlivosti Dorevova překladu lze nabýt jakési představu srovnáním jeho překladu s tureckým textem dokumentů, vydaných Refikem a s překladem týchž listin, uveřejněným Svobodnou univerzitou. Ale ani zde není možné přesné ověření, protože ani Refik nepřijal faksimilia původních dokumentů. Na některé závažné nedostatky Dorevovy práce poukázal v předmluvě edice (p. IX—XI) prof. Mutafčiev, který byl pověřen její redakcí po smrti prof. Nikova (1938; téhož roku zemřel i P. Dorev).

Podstatným nedostatkem edice namnoze tak důležitého listinného materiálu je ta skutečnost, že k překladu nebyl nikde připojen původní text dokumentů ani jejich faksimilia. Tím je znemožněno jakékoli ověření správnosti překladu a je ztížena přesná identifikace vlastních jmen — osob a zeměpisných názvů. Namátkou byla v tomto směru zjištěna řada chyb a omylů.¹¹ Při převádění muslimského letopočtu na naši éru Dorev rovněž nepostupoval se žádoucí přesností.¹² Nadpisy u jednotlivých dokumentů nevystihují vždy dobře jejich obsah.¹³ Překlad není nikde opatřen potřebnými vysvětlivkami, tím méně pak bibliografickými odkazy. Jmenný rejstřík je nedostatečný: osoby nejsou blíže charakterizovány, mnohá místa nejsou zeměpisně určena. Vzhledem k takovému množství pracně získaného a yskutku cenného archivního materiálu je nutno opravdu litovat jeho nedokonalého vydání. To povážlivě snižuje skutečný význam celého díla, obzvláště když se badatel nemůže zbavit pocitu, že má co dělat s překladem ne vždy přesným a spolehlivým. Nicméně však třeba přiznat, že přes všechny uvedené nedostatky tato publikace je přece jen užitečná pro bulharskou historiografii, neboť obsahuje pramenný materiál v mnohém ohledu jedinečný. Při jeho použití je ovšem nutno s ním zacházet opatrně.

Druhý svazek edice *Dokumenty iz turskite dáržavni arhivi* obsahuje přes 500 dokumentů, vybraných P. Dorevem z tureckých archivů a přeložených Chr. Tilkovem. Listinný materiál se vztahuje na období od r. 1863—1909. Chronologicky je rozdělen do čtyř oddílů, jejichž mezníky tvoří významné politické události. Podobně jako tomu bylo u dokumentů v prvním svazku, i zde v první části převládají ještě listiny, které byly vydány centrálními úřady a byly určeny úřadům provinciím; bulharské území bylo totiž v té době stále ještě tureckou provincií. Počínaje však druhým oddílem, povaha listinného materiálu se co do jeho proveniencí a ovšem i co do jeho obsahu podstatně liší. Bulharsko se stalo samostatným knížetstvím, ačkoli zůstalo i nadále pod tureckou svrchovaností. Převažuje tu korespondence, vedená mezi dvorskou kanceláří (sultánskou státní radou) a velkovezírátem. Kromě ní jsou tam dále usnesení státní rady, nařízení adresovaná provinciím guvernérům, telegramy obsahující úřední zprávy a pokyny, relace tureckých vyslanců a instrukce jim určené, diplomatické noty a pod. V příloze jsou nadto dány ještě výtahy z registrů velkovezíráta, týkající se došlých sultánských schválení (*irade*).

Do prvního oddílu edice, o níž pojednáváme, jsou zařazeny dokumenty z let 1863—1878 (jediný dokument je z počátku r. 1879). Je to doba, kdy se v Bulharsku rozvíjelo národní revoluční hnutí, které vyústilo v Dubnové povstání r. 1876. Rusko-turecká válka, která následovala v zápětí, přinesla Bulharům osvobození. V letech šedesátých pokračoval boj o samostatnou národní církev. Celé toto dění našlo jistý odraz i v samých listinách. Mnohé z nich se dotýkají revoluční činnosti v bulharském a makedonském prostředí, násilnosti páchaných na Bullharech zejména bašibozuky a Čerkesy, anglického diplomatického zároku proti údajným zvěrstvům, konfiskací zbraní u bulharského obyvatelstva, dále mírového jednání s Ruskem a okupace Východní Rumelie mezinárodními vojsky. Řada dokumentů se vztahuje na bulharsko-řecký církevní spor a na jeho různé projevy. Vedle toho tam najdeme doklady o pátrání po nerozstrněm bohatství na bulharském území, o budování prádelny a železáren, o stavbě komunikací, o různých opatřeních v administrativě (na př. podrobné stanovoy obecní správy v Ruse) atd.

V druhém oddíle jsou seskupeny dokumenty spadající do rušného období 1881—1887. V Bulharsku se vedl boj o zachování ústavního zřízení, vypukla vážná krize mezinárodního dosahu, vyvolaná sjednocením Východní Rumelie s knížetstvím, a přistřilo se politické napětí v souvislosti s detronisací knížete Battenberga a se zvolením knížete Ferdinanda Koburského. Některá léta však nejsou v uveřejněném materiálu vůbec zastoupena anebo jen zčásti (1879—1880, 1886—1887). Listiny zajímavě ilustrují vasalský poměr bulharského knížete k tureckému sultánovi. Zvláště výrazně ukazují na horečnou diplomatickou činnost, rozvířenou sjednocením, na vzniklé mezinárodní napětí, na rozpory velmocí a na jejich

postoj k otázce sjednocení, osvětlují aktivní politiku Ruska vůči Bulharsku a Turecku a prozrazují ruské výhrady k bulharsko-turecké dohodě o sjednocení a pod.

Další důležitá korespondence byla vyvolána dynastickou krizí v Bulharsku, která velmi přispěla k zhoršení poměru mezi Ruskem a Bulharskem. Šlo o obnovení ruského vlivu v Bulharsku. Vznikla ožehavá otázka kandidátů na bulharský trůn. V dokumentech se naráží na úmysl Bulharska prohlásit svou nezávislost, vynořuje se problém autonomie Makedonie a vlivu bulharského exarchátu v zemi, poukazuje se na rozdělení bulharské společnosti na rusofily, anglofily a jiné přívržence atd.

Třetí část edice zahrnuje písemný materiál z let 1887—1896, t. j. z období od zvolení Ferdinanda Koburského bulharským knížetem až do jeho uznání velmocí. Je to období tyranického „režimu Stambolova“ a jeho antiruské politiky a počátků „osobního režimu“ Ferdinandova. Dokumenty přináší mnohé zajímavé podrobnosti k turecko-balkánským a bulharským poměrům. Bulharská regentská krize způsobila znovu mezinárodní napětí. Okolo volby a chystaného příjezdu Ferdinanda do Bulharska rozvinul se čilý diplomatický ruch. Obávajíc se válečného konfliktu, Vysoká Porta se ohlížela na velmoci, které zaujímaly v bulharské krizi protikladná stanoviska a vyvíjely diplomatický tlak na tureckou vládu, zejména Rusko. V Bulharsku se šířil rakouský vliv. Porta nedůvěřovala vasalské loyaltě Bulharů: s vážným podezřením a nevolí sledovala různé projevy, akce i zvěsti, které nebyly v souladu s postavením vasalského státu.

V dokumentech se však již stále více odrážejí souvislosti s rozvojem makedonského revolučního hnutí a s vývojem makedonské otázky vůbec. Je v nich zaznamenána turecká reakce na údajné bulharské pokusy o vměšování se do vnitropolitických poměrů v Makedonii (řeči o autonomii Makedonie, požadavky reformem v zemi, činnost makedonských revolučních výborů v Bulharsku, trpěné přechody revolučních družin do Makedonie, práce bulharských metropolitů v makedonských eparchiích atd.). Politika bulharských vládnoucích kruhů komplikovala situaci v této oblasti, která počala na sebe poutat mezinárodní zájem. Rakousko-Uhersko ponoukalo tureckou vládu k provedení reformem ve vilajetech sousedících s Bulharskem.

Makedonská otázka je také ústředním thematem dokumentů, zařazených do čtvrtého oddílu edice: tyto dokumenty tvoří celou polovinu veskerého uveřejněného listinného materiálu. Jde tu o období od r. 1896—1909, t. j. — podle „periodisace“ samého vydavatele — o období od uznání knížete Ferdinanda velmocemi až do likvidace makedonské revoluční organizace Mladoturky. Nejvíce listin pochází z r. 1903, kdy makedonské revoluční hnutí vyvrcholilo v památném ilindenském povstání; některá léta nejsou v listinách téměř zastoupena (1899, 1901, 1908). Dokumenty přispívají k poznání složité a choulostivé situace, jaká se vyvinula v neklidném makedonském prostředí a v jeho sousedství koncem 19. a počátkem 20. století. V této oblasti, která tvořila integrální součást tureckých držav na Balkáně a byla obydlena různými národními skupinami, střetaly se expansionistické snahy bulharských, srbských a řeckých vládnoucích kruhů, tam se rozvíjelo makedonské revoluční hnutí, podněcované hlavně z Bulharska (ovšem v zájmu velkobulharské myšlenky), tam hleděla turecká vláda udržet svou moc nejen tvrdou rukou, ale i vynucenou ochotou k provedení částečných reformem, zejména na nátlak cizích mocností (Rakouska a Ruska). Makedonie se stala v té době velmi citlivým místem balkánské politiky zúčastněných států.

Listinný materiál nás především poučuje, o stanovisku, jaké turecká vláda zaujímalá k vývoji událostí v Makedonii, jakož i o zákrocích diplomatického nebo vojenského rázu, jež byla nucena podniknout. V této souvislosti je hodné místa věnováno jejím vztahům k vasalskému Bulharsku. Korespondence, vedená ponejvíce mezi sultánskou kanceláří nebo vrchním inspektorem rumelských vilajetů a velkovezírátem, mezi tureckým komisařem v Sofii a tureckou vládou a pod., všimá si bedlivě revolučního hnutí v Makedonii a chování vasalského Bulharska („většina bulharského obyvatelstva v Makedonii je nakažena revolučními myšlenkami“, p. 186), sleduje činnost makedonských revolučních výborů a družin, proti nimž jsou nařizována ostrá opatření (bulharská vláda byla nucena vystoupit proti revolučním výborům, ačkoli na jiném místě čteme, že „není zcela cizí jejich záměrům“, p. 210). Korespondence dále zaznamenává názory nebo doporučení Rakousko-Uherska a Ruska v makedonské otázce („Rakousko má zájem na tom, podobně jako i samo Turecko, aby rumelské vilajety zůstaly pod tureckou mocí a aby se Bulharsku neposkytla možnost rozšířit své hranice a zříditi veliký slovanský stát“, p. 185), nebo zjišťuje vzájemný poměr mezi jednotlivými národnostmi v Makedonii i jejich vztah k osmanské říši („mezi Bulhary a Řeky není možné dorozumění“, p. 190; doporučuje se favorizovat osmanské poddané řecké a rumunské národnosti, p. 191; Bulharům nelze důvěřovat, kdežto jiné národní skupiny jsou více nebo méně loyální, p. 207).

Uveřejněné dokumenty přináší také cenné poznatky o složitém národnostním problému v Makedonii. Ukazují, jaký oprávněný nebo i neodůvodněný zájem o své soukmenovce v turecké Makedonii počali projevovat na počátku tohoto století — v předvečer balkánských válek — kromě Bulharů také Srbové, Řekové a Rumuni, chtějící pro ně získat uznání jejich národnosti a příslušných menšinových práv. Národnostní problém v Makedonii se stal otázkou mezinárodní. Turecká vláda projednávala na př. návrh německého vyslance na řešení „rumunské otázky“ v Makedonii (p. 260—261). Zajímavá je také autoritativní turecká zpráva z r. 1903 o národnostních nárocích křesťanského obyvatelstva ve třech rumelských vilajetech (p. 214—215).

Rada dalších dokumentů se obírá záležitostí bulharských obchodních agentů, duchovních a učitelů v Makedonii, dotýká se zápasu mezi řeckým patriarchátem a bulharským exarchátem o církevně politický vliv v této oblasti, jedná o hromadných deportacích makedonských revolucionářů, o spolupráci nebo nepřátelství komitů různé národnosti, o mimořádných soudech nad komity, ukazuje na potřebu reformy v Makedonii, zvláště po ilindenském povstání a j.

Jak u předchozího svazku, tak ani u této sbírky nelze v přehledu podrobněji naznačit bohatství cenného pramenitého materiálu, nashromážděného v pětistíci tureckých listin. V tom smyslu může dále poučít jmenný a věcný rejstřík, připojený k překladu. Jak je z výkladu patrné, dokumenty se vždy nevztahují na knížectví bulharské nebo na bulharsko-turecké styky. Hodně pozornosti na sebe upoutala především otázka makedonská, která stála v popředí soudobé bulharské státní politiky. Není divu, že také P. Dorev při studiu a výběru tureckých archiválií soustředil svůj zájem i na tuto otázku, jejíž souvislost s dějinným vývojem Bulharska leží nablízce.

Uveřejněný materiál spadá z největší části do třicetiletého období samostatného bulharského knížectví pod tureckou svrchovaností. Vzhledem k tomu, že vykazuje některé časové mezery a že se téměř nedotýká takových událostí, jako byla na př. rusko-turecká válka v letech 1877—1878, bulharsko-srbský konflikt r. 1885 nebo samovolné vyhlášení nezávislého bulharského království r. 1908, soudíme, že Dorev neprovedl nebo nemohl provést úplný heuristický průzkum tureckého archivního materiálu vztahujícího se na uvedené období. Lze však doufat, že v budoucnu může být tento materiál doplněn novými objevy. Dodejme ještě, že se mnohé záležitosti předkládaly sultánovi k rozhodnutí, nebo že se vyžadovalo vyjádření velkovezirátu. Z dalších dokumentů však již nevyplývá, jak sultán rozhodl nebo jaké stanovisko zaujal veliký vezír; nějaký záznam o tom musel být jistě učiněn.

O edici platí zhruba totéž, co jsme připomněli o předchozím svazku. I zde se nelze odpovědně vyjádřit o spolehlivosti překladu, jež pořídil Tilkov, protože chybí původní text, resp. faksimíla dokumentu. Avšak vzhledem k tomu, že jde o písemnosti ne příliš starého data, které již byly psány moderním osmanskotureckým úředním jazykem, a že tu byly také jisté zkušenosti s ne docela zdařilým překladem Dorevovým, domníváme se, že se Chr. Tilkov jakožto dobrý znalec osmanské turečtiny úspěšně zhostil svěřeného mu úkolu. Nasvědčuje tomu i sám bulharský překlad, který je stylisticky obratnější, než tomu bylo u překladu Doreva.

V zájmu snadnější práce s přeloženým materiálem měly být k němu připojeny potřebné vysvětlivky jak k připomínaným událostem, tak i k některým vlastním jménům nebo technickým termínům; jmenný rejstřík nebo příležitostné poznámky v textu to nahrazují jen zčásti. Badatelé byt tak připraven spíše jen surový materiál. Také regist není vždy výstižný (viz na př. dok. č. 158), nebo je velmi kusý (na př. dok. č. 267 a j.). Mnohé nesrovnalosti byly zjištěny v převodu dat z muslimské éry na náš letopočet.¹⁴ Překladatel neudal, podle jaké pomůcky převáděl datování, ani nepoznamenal, že při převodu použil „starého stylu“, t. j. kalendáře juliánského, běžného v pravoslavném prostředí; Dorev se řídil kalendářem gregoriánským.

Není pochyby o tom, že turecký archivní materiál, nashromážděný v obou uvedených svazcích, může účinně přispět k prohloubenějším studiím a lepšímu objasnění mnohých problémů z bulharských dějin z doby turecké okupace. Je však jisté, že tento materiál, jakkoli je důležitý a zajímavý, často interpretuje především hledisko turecké, hledisko osmanské vládnoucí třídy, které ovšem bude lze stěží pokládat za objektivní, zvláště když se tu zaujímá stanovisko k porobeným, nespokojeným poddaným. Je ostatně úkolem historické kritiky, aby se s tím správně vyrovnala.

Publikovaný materiál je početně dosti rozsáhlý. Dorev, který ho získal přímo z tureckých archivů, měl ho také badatelům blíže „představit“: měl podrobněji vyloučit, z jakých archivních fondů čerpal (naznačil to jen povšechně), jakého měřítká použil při výběru archiválií, do jaké míry turecká „bulgarica“ vyčerpál (lze pochybovat, že by pro některá

léta listinný materiál neexistoval), jak se listin paleograficky a diplomaticky zmocnil, jak překládal a pod. O tom, že k překladu měla být připojena faksimilia aspoň těch nejdůležitějších dokumentů a že překlad sám měl být doplněn potřebnými vysvětlivkami, po případě bibliografickými odkazy, jsme se již zmínili. Je pravda, bylo tu uděláno kus užitečné práce, bohužel nikoli však práce celá, dokonalá. Dnes není třeba váhat, jak má být vydáván turecký archivní materiál, neboť již existuje řada dobrých edicí (Kraelitz, Fekete, Babinger, Bajraktarevič, Kurat-Zettersteen, Hadžibegić, Filipović, Šabanović, Elezović a j.).¹⁴ Edice Dorevova a Tilková jde, abychom tak řekli, ve šlepějích Ichčievových nebo Chindalovových.¹⁵ A to ovšem dnes již nevyhovuje. Zdá se to tím podivnější, uvědomíme-li si, že již před necelým půlstoletím došlo k poměrně zdařilému, byl i ne ještě zcela dokonalému pokusu o vydání tureckých listin k bulharským dějinám (Grzegorzewski).¹⁶ Že však lze i na tomto poli zaznamenat v poslední době významný pokrok, o tom svědčí dvě edice, o nichž ještě bude řeč.

* * *

O jedenáct let později, v r. 1953, byl otištěn bulharský překlad několika desítek tureckých dokumentů ve sborníku, jež vydal Ústav bulharských dějin při Bulharské akademii věd pod názvem *Položenieto na bálgarskija narod pod tursko robstvo* (pp. 464). Sborník, který sestavil a redigoval N. Todorov s pomocí četných překladatelů, obsahuje přes 200 písemných dokladů různého původu, vztahujících se na celé období turecké okupace v Bulharsku. Jsou mezi nimi texty, psané původně v jazyce řeckém (byzantském), latinském, jakož i v hlavních jazycích světových, a více než třetina tvoří dokumenty turecké.

Je to kniha neradostná. Jejím účelem je ukázat na podkladě četných soudobých pramenů trpký a žalostný úděl bulharského lidu pod tureckými panstvími, poukázat na jeho hospodářský a politický útlak, pranýřovat neblahá diskriminační opatření tureckých podmanitelů a pod. Je pravda, že redaktor sborníku výslovně zdůrazňuje, že „když se v našich historických pramenech mluví o Turcích podmanitelích a utiskovateli, je nutno pod tímto označením rozumět turecké mocipány a feudály a nikoli široké turecké lidové masy.“ Je ovšem otázka, zda si čtenář vždy uvědomí tuto správnou výhradu při této tak často otrásající četbě a při pohledu na neméně drásající ilustrace. Ždá se nám spíše, že tato rekriminující kniha ve své formě, jak byla vydána, chltie nechtě vyvolat dojem a vzbudit ohlas, který jistě neposlouží uslechlým snahám o bulharsko-turecké sblížení.

Turecké dokumenty, zařazené do sborníku, byly zčásti přetištěny ze sbírky Dorevovy, o níž jsme právě mluvili, dále z prací Ichčievových a Gálábovových, nebo byly přeloženy z edic Refikových, zčásti pak byly nově vybrány z tureckého archivního materiálu, uloženeho ve Státní knihovně v Sofii. Chronologicky se vztahují na 16.—19. století, teritoriálně zasahují na území dnešního Bulharska a částečně i Makedonie. Jejich tematika je rozmanitá, soustřeďuje se však do jistých tematických okruhů, daných samou povahou či spíše účelem knihy. Vesměs mají „negativní“ charakter, t. j. dokumentují výhradně záporné jevy ve vzájemných vztazích mezi vládnoucí třídou osmansko-tureckou a porobeným obyvatelstvem, především nemuslimským (bulharským). Líčí se v nich hlavně svévole a násilnosti tureckých feudálů a zlořády chamtivých a zkorumpovaných tureckých úředníků, jimž poddaná rája velmi trpěla. Čteme tam časté stížnosti poddaných na bezostyšné vydírání a okrádání, na neoprávněné a přehnané daňové požadavky, na rekvisice nebo hezplatné vymáhání potravin a krmiva při průchodu vojska nebo za návštěvy různých hodnostářů a jejich družin. Rája byla mnohdy nezákonně nucena k pracovním úkonům ve prospěch feudálů nebo státu. Nalézáme tam doklady násilného posilmsťování. Diskriminace vůči nemuslimům šla tak daleko, že tito měli nosit oděv, který by vyjadřoval poníženosť, nebo že bylo zakázáno křesťánkám, židovkám a cikánkám koupat se společně s muslimskými ženami. Krutá byla praxe t. zv. devširme, t. j. násilného odvádění křesťanských chlapců k doplňování janičarského sboru. Stejně ukrutné bylo odvlékání a prodávání křesťanských dětí do otroctví. Nesměly se stavět ani obnovovat církevní budovy (kromě nejnutnějších oprav). Řada dokladů potvrzuje, že rája pro nesnesitelný útlak a zejména pro neúnosná daňová břemena zbíhala nebo přehala do hor; bylo nařizováno vrácení zbhělých. Těžká utrpení zakažouše obyvatelstvo v dobách válečných nebo za vnitřních nepokojů, kdy loupilo a pustošilo táhnoucí vojsko nebo řádily bandy maroderů a banditů. Jiné dokumenty pojednávají o nasazení řemeslníků, dělníků i potahů pro válečné účely, o dodávkách dobytka pro armádu, o machinacích při vyplácení mezd, o nákladném vydržování poštovních stanic a j. Dovídáme se o ostrých represalích, namířených proti místnímu obyvatelstvu za pokusů o povstání v severozápadním Bulharsku v polovici minulého století. Obavy z možného ozbrojování ráje vedly dokonce k zákazu výroby u vidinských nožířů.

Většina tureckých dokumentů, otištěných ve sborníku, není uvedena v plném překladu. Namozte jsou to jen podstatné úryvky fermanů, bujuruldu a jiných listin. Kdežto jejich narační část, ostatně obsahově nejzajímavější, bývá zpravidla citována úplněji, dispoice jsou vypouštěny. Znalec turecké listiny ví, co se v dispoici obyčejně nařizuje, neodborníka však může neúplný text ponechat na pochybách nebo dokonce může u něho vzbudit nesprávný dojem. U některých dokumentů je totiž text omezen na př. na ocitování stížnosti obyvatele, avšak nařízená vládní opatření k nápravě zjištěných nepravostí a krivd již uvedena nejsou (viz na př. na str. 150–151, 152, 153 a j.).

Ačkoli jejíž v odborných kruzích dostatečně známo, že Ichčievovy a Dorevovy překlady mají nedostatky a někdy i velmi závažné, přece jsou v tomto sborníku — po jisté stylistické, nikoli však obsahové úpravě doslovně přetištěny, a to bez jakékoli poznámky. Nechceme tím ovšem říci, že proto musí být tyto překlady, převzaté od Ichčieva a Doreva, nutně nepřesné, avšak jistá nedůvěra k jejich věrohodnosti tu přece jen zůstává. Ověření samého překladu není možné, protože nikde není připojen původní text.

Vzhledem k povaze sborníku, o jehož účelu již byla řeč, nelze zde mluvit o nějaké vědecké edici tureckých pramenů. Je to jen snůška zajímavých tureckých dokumentů, spíše jen nahodile vybraných z masy archivního materiálu a z některých publikací a podaných z velké části v neúplném bulharském překladu a bez kritického komentáře. Nic více. Pokud pak jde o ostatní, neturecký pramenný materiál, uveřejněný ve sborníku, lze podotknout aspoň tolik, že poskytuje čemé doklady různého původu, jakož i rozdílného stupně věrohodnosti; avšak i v tomto případě jsou tyto prameny uvedeny bez kritického aparátu, bez upozornění na nepochybně nestejnou úroveň jejich historické průkaznosti. A přece veškerý snesený pramenný materiál má sloužit k tomu, aby spolehlivě ilustroval nebo doložil nesporně těžké postavení bulharského lidu za staleté turecké poroby. Tento dojem kniha jistě vzbudila. Kdo však je trochu obeznámen s ostatním pramenným materiálem k příslušnému období, ať již tureckým či netureckým, má jisté pochybnosti o tom, že obraz, který sborník svými doklady v čtenáři vyvolává, správně a spravedlivě vystihuje mnohotvárný život bulharského obyvatelstva v tak dlouhém a měnivém období turecké nadvlády.

* * *

V posledních letech byly pořízeny další edice tureckého archivního materiálu. Tyto publikace již jasně svědčí o dosaženém pokroku na edičním poli. K přesnému, spolehlivému překladu, opatřenému potřebnými vysvětlivkami, jsou připojena i faksimilia původního textu. Tu však nutno poznamenat, že řada tureckých listin k bulharským dějinám byla zveřejněna na domácí půdě stejným způsobem již dříve v drobnějších historických pracích.⁴⁷

V bulharské historiografii je věnována značná pozornost národně revolučnímu hnutí, které vyvrcholilo památným Dubnovým povstáním r. 1876. Při jeho studiu bylo zatím jen zřídka použito tureckých pramenů, ačkoli tyto mohou beze sporu poskytnout nový důležitý historický materiál, nebo aspoň mohou doplnit nebo osvětlit známá jinak fakta s tureckého hlediska. Že tomu tak skutečně je, toho jsou přesvědčivým důkazem dvě publikace, které vydalo Orientální oddělení Státní knihovny v Sofii. První z nich má název *Vasil Levski i negovite spodviznici pred turkija sad* (Sofie 1952, pp. 463) a druhá vyšla pod titulem *Aprilsko vástanie 1876 g.* (Sofie 1956, pp. 417–CXXXI).

Již před více než dvaceti lety byla bulharská veřejnost upozorněna na důležitý turecký archivní materiál ze soudního procesu se známým revolucionářem Vasilem Levským.⁴⁸ Ale teprve před šesti roky se jí dostal tento zajímavý materiál do rukou v publikaci, kterou jsme právě citovali. Uveřejněné dokumenty se týkají významného období národně osvobozeneckého boje bulharského lidu, kdy byly zakládány místní revoluční výbory a kdy porušení organizační kázně přivedilo první pohromu revoluční organizace. Tyto listiny přinášejí především hodně nových nebo ze soudobých pramenů méně známých údajů o programu a činnosti Bulharského ústředního revolučního výboru, ukazují na sociální vrstvy, které se aktivně zapojily do revolučních příprav a zároveň zdůrazňují krajní obětavost a lrdinnost velikého bojovníka za svobodu národa — V. Levského.

Celý sborník se skládá ze tří částí. Prvov tvoří několik desítek telegramů, jež sofijský krajský úřad rozesílal na všechny strany v souvislosti s pátráním po pachatelích, kteří v září 1872 přepadli v Arabakonackém průsmyku poštu a uloupili převážené státní peníze. Zavedené vyšetřování přivedlo na stopu rozvětvené revoluční organizace. Další část sborníku obsahuje protokoly soudního vyšetřování v obcích Orhanie (Botevgrad) a Teteven a protokoly zvláštní soudní komise zasedající v Sofii v prosinci 1872 a v lednu 1873. Jde o podrobné zápisy, pořízené při výslechu „banditů-lupičů státní pokladny a osob výboru, vytvořeného k pobuřování obyvatele“, zejména pak o protokol o soudním výslechu

vůdce povstaleckého výboru V. Levského a jeho družů. Poslední část knihy zahrnuje závěrečné protokoly a rozsudky nad obviněnými.

Překlad dokumentů pořídili a ověřili známí bulharští turkologové B. Nedkov a P. Mitatev a zemřelý již V. Šanov. K doslovnému překladu, opatřenému poznámkami a jmenným rejstříkem, jsou připojena i faksimilia ověřených opisů soudních protokolů, jejichž originály jsou patrně v tureckém státním archivu v Cařihradě. Sborník *Vasil Levski* je první rozsáhlejší edicí tureckého archivního materiálu k bulharským dějinám, která je spolehlivě připravena k dalšímu vědeckému studiu. Je to cenný přínos bulharské historiografie, za který nutno vděčit odpovědnému úsilí uvedených znalců osmanskotureckého jazyka.

Druhý sborník tureckých dokumentů, o němž jsme se zmínili, je *Aprilsko vstanie 1876 g.* Jak již nasvědčuje sám název publikace, jde tu o turecký pramenný materiál k dějinám Dubnového povstání. Celý sborník obsahuje téměř 600 tureckých dokumentů v bulharském překladě. Až na několik výjimek listiny spadají časově vesměs do roku povstání a převážně pocházejí ze spisoven správních úřadů Dunajského vilajetu, především z úřadu vidinského a trnovského krajského hejtmana (*mutasarraf*). Jsou to ponejvíce telegramy, hlášení, nařízení, žádosti, protokoly, potvrzení a pod. Jejich převážná část jsou koncepty nebo opisy; na každém konceptu však stojí — jak podotýká překladatel — poznámka „bylo napsáno“ (*yazıldı*), což znamená, že dokument byl přepsán na čisto a odeslán adresátovi. Sborník sestavil a listiny přeložil Dr. Boris Nedkov, vedoucí Orientálního oddělení při Státní knihovně „Vasila Kolarova“ v Sofii. V knize jsou otištěny i mnohé dokumenty, které byly již uveřejněny při jiné příležitosti.⁴⁹ Ale i v tom případě, kdy byly některé z těchto dokumentů přeloženy jiným autorem, Dr. Nedkov podal vlastní překlad.

Veškerý listinný materiál je seskupen do pěti oddílů podle revolučních okruhů (Panagurište, Tárnovo, Sliven, Vraca); do pátého oddílu jsou zařazeny dokumenty týkající se několika okruhů nebo obcí nebo činnosti čet mimo revoluční okruhy. Sborník obsahuje veškerý příslušný materiál, pokud se nachází v Orientálním oddělení Státní knihovny v Sofii. Velké množství podobného materiálu je patrně uloženo v Státním archivu v Cařihradě.

K překladu jsou připojena skvěle reprodukováná faksimilia důležitějších dokumentů. Překlad sám je provázen potřebnými vysvětlivkami. V čele každého dokumentu stojí stručný regist. Podrobné rejstříky osob a zeměpisných jmen, jakož i rejstřík věcný, v němž jsou objasněny i turecké termíny vyskytující se v textu, usnadňují orientaci v rozsáhlém materiálu. Při čtení rukopisů překladatel nenarazil na větší obtíže. Vzhledem k zvláštnostem arabského písma působilo však značné nesnáze dešifrování nemuslimských jmen osobních a netureckých místních názvů; autor připouští, že je při vši jeho snaze možné, že se identifikace ne vždycky podařila (p. 5).

Dokumenty ve sborníku uveřejněné poskytují především hodně důležitých a zajímavých podrobností o průběhu Dubnového povstání. Přispívají i k plnějšmu objasnění řady otázek vztahujících se na příčiny samého povstání, na jeho charakter a organizaci. Není pochyby o tom, že předpoklady k povstání tkvěly v neutěšeném a již nesnesitelném postavení bulharského lidu pod cizí, hospodářsky i politicky utiskující nadvládou. Dokumenty svědčí o mocném rozmachu revolučního ducha na jaře 1876. Jednoznačně potvrzují, že na povstání se podílel především selský lid, zatím co jisté společenské skupiny (část buržoazie a čorbadžiové) zrádně kolaborovaly s režimem a dokonce napomáhaly k potlačení povstání. Tak čteme v dokumentech na př. o vyznamenání některých Bulharů za pomoc při potlačování povstání, o peněžních odměnách, dávaných místnímu obyvatelstvu za schytávání povstalců, o účasti bulharských příslušníků na zasedáních mimořádných soudů nebo při policejním vyšetřování a j.

V množství telegramů se hlásí nebo nařizuje pátrání po povstalcích a zejména po jejich vůdcích, zatčení podezřelých osob, eskortování zajatců, ba i popravý odsouzených. Četné jsou zprávy o srážkách s povstalcí (zejména s družinou Botevovou), o učiněných opatřeních proti podratné agitaci a povstaleckým akcím, o jejich rozbití. K tomu přistupují podrobná hlášení o rozvoji povstání a o situaci v jednotlivých sandžacích. Upozorňuje se na chystané přechody bulharských povstalců z Valaška a na pašování zbraní ze zahraničí, zakazuje se vydávání propustek do Srbska a Valaška, organizuje se špionážní služba. Mnohé dokumenty se zabývají soudními procesy s povstalcí, přinášejí soudní protokoly, sdělují rozsudky, oznamují konfiskace majetků zabitých povstalců, uvádějí seznamy účastníků povstání, vězňených v Cařihradě a v palestinské Akce. Dovídáme se dále o přesunech vojenských a policejních oddílů, o zásobování municí a proviantem, o obstarávání žoldu, o činnosti nepravidelných vojenských jednotek (pověstných bašibozuků), o výdajích na

policejní službu. Na jedné straně se vydávají zbraně tureckému civilnímu obyvatelstvu, na druhé straně se však pátrá po zbraních mezi bulharským obyvatelstvem. Mnohé dokumenty svědčí o ukrutnostech, páchaných nejen na bulharských bojovnících za svobodu, ale i na lidech, kteří se povstání nezúčastnili; setkáme se však i s hlášením snažícím se tyto násilnosti popřít nebo ospravedlnit.

Naznačili jsme zhruba, jaké povahy a obsahu je v podstatě pramenný materiál, vydaný ve sborníku *Aprílsko vstanie*. Netřeba zvláště zdůrazňovat, že lze v takovém množství různorodých dokumentů nalézt mnoho dalších zajímavých a užitečných podrobností. Tak na př. se tam připomínají četné správní okrsky — nahije, kazy a sandžaky, okresní a krajsí hejtmani, jednotky různých vojenských a policejních útvarů, revoluční výbory a družiny, jména povstaleckých vojvodů i jednotlivých povstalců. Dále jsou tam zmínky o řemeslnících a řemeslnických cechích, o kláštřích, metropolitěch, učitelích a školách, o čorbadžích, o domácím a cizím periodickém tisku, o cizích konsulech v Ruse. Hodně údajů se týká lodní dopravy na Dunaji, dunajských přístavů a j.

Uveřejněné dokumenty ovšem ani zdaleka nevyčerpávají existující bohatý turecký archivní materiál o Dubnovém povstání, jehož podstatná část se nachází v Státním archivu v Cařihradě a je zatím bulharským badatelům nepřístupná.²⁰ Jakkoli je materiál ve sborníku otištěný kusý, výmluvně prokazuje důležitost tureckých pramenů pro bulharské dějiny, i když jde o poslední léta trvání turecké nadvlády, kdy již lze počítat s hojnými prameny domácího původu. Redaktor sborníku správně podotýká, že tureckým pramenům nelze vždy plně důvěřovat, že je nutno se k nim stavět kriticky, neboť pocházejí z prostředí, které zajisté nebylo bulharské věci, bulharskému boji nakloněno. Je však stejně povinností badatele, aby každý pramen, z něhož čerpá, podrobil historické kritice.

Aprílsko vstanie 1876 g. je další zdařilou edicí tureckých pramenů k bulharským dějinám.²¹ Jak sborník *Vasil Levski*, tak i tato publikace přináší pramenný materiál z posledních let tureckého panství v Bulharsku. Vzhledem k tomu, že tu jde o materiál z novější doby, jeho překlad a komentář kladl jistě na autory poměrně menší nároky jak po stránce diplomaticko-paleografické, tak i s hlediska jazykového. Byl však učiněn dobrý začátek ediční. Tím větší úsilí a odborné erudice bude vyžadovat příprava obsáhlejší edice staršího tureckého archivního materiálu. Za kolektivní spolupráce mohou se bulharští turkologové zhostit tohoto úkolu s plným zdarem.

Josef Kabrda

Poznámky

¹ Synthetický pohled na turecké období bulharských dějin je podán nejnověji v I. svazku kolektivního díla *Istoriia na Bǎlgaria* (Sofie 1954). Viz také I. sv. kolektivního díla sovětských autorů *Istoriia Bolgarii* (Moskva 1954). Pokud jde o dřívější souhrnná zpracování bulharských dějin uvedeného období, o tom viz Byzantinoslavica. XV, 2, Praha 1954, p. 176—178.

² J. Kabrda, *Les problèmes de l'étude de l'histoire de la Bulgarie à l'époque de la domination turque*. Byzantinoslavica. XV, 2, Praha 1954, p. 173—208.

³ O tureckých archivních fondech v Bulharsku pojednávají: B. Nedkov, *Orientalistikata v sofijskata Narodna biblioteka*. Godišnik na Bǎlgarskija bibliografski institut. I. Sofie 1948, p. 226—239. — Tyž, *Orientaliskijat otdel na Dǎrǎzavnata biblioteka „Vasil Kolarov“*. Istoriceski pregled. X, Sofie 1954, p. 115—120. — J. Reyhman, *W ośrodkach orientalnych i orientalistycznych Bułgarii*. Przegląd Orientalistyczny. Nr 1 (21), Varšava 1957, p. 46—48, 52. — Byzantinoslavica, XV, 2, p. 181—183.

⁴ Viz J. Kabrda, *Orientalistyka bulgarska*. Przekład Orientalistyczny. Nr 3 (19), Varšava 1956, p. 369—378.

⁵ Ibidem, p. 374, pozn. 14.

⁶ Srov. Byzantinoslavica, XV, p. 204.

⁷ Istor. pregled. X, 1954, p. 126.

⁸ Viz na př. Godišnik na Sofijskija universitet. XXXIV, 2, 1938, p. 41. — Periodičesko spisanie. LXXI, Sofie 1910, p. 447—466.

⁹ *Türk idaresinde Bulgaristan*. Istanbul 1933.

¹⁰ N. V. Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce bulgare. (Documents officiels et rapports consulaires.) I. Rapports consulaires belges*. Sofie 1941. — *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. (Offizielle Dokumente und Konsularberichte.) II. Osterreichische Konsularberichte*. I. Bd. Sofie 1943; II. Bd. Sofie 1953. — *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. III. Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents*. Svištov, 1950.

¹⁴ Tak ku př. na str. 36 Dorev překládá „rája a nevěřící“, kdežto turecký text (Refik, str. 50) zní „nevěřící rája“ (*keferer reayası*). Na str. 45 (dok. č. 93) Dorev užívá termínu „rája“, kdežto v tureckém textu (Refik, str. 62) čteme „rája-zimmiové“ (*ehl-i zimmet reaya tayifesi*), t. j. rája nemuslimská, křesťanská. Na str. 37 (dok. č. 84) místo „timary“ má být „timarioté“ (zde jde patrně o pouhé nedopatření). Na str. 35 (dok. č. 78) Dorev píše „bejlerbeje Jozi (= Ůzi) Mustafa“; jde o očekovského (Ůzů = Očakov) bejlerbeje Mustafu. Na jednom místě (str. 73) Refik transliteruje jméno moldavského vévody „Kalmaki Zade Iskerlet“, Dorev (str. 51) překládá „Kalemaki zaade Skerli“. Bylo třeba aspoň v poznámce vysvětlit, že tu jde o vévodu Scarlata Callimachiho (1812—1819).

¹² Na př.: na str. 44 (dok. č. 91) Dorev překládá „počátek Šabanu 1183“ (*evail-i Šabanu 1183*), t. j. „konec listopadu 1769“. Správně by mělo stát „v první dekádě Šabanu 1183“, t. j. „od 30. XI.—9. XII. 1769“. Dorev překládá důsledně známé arabské termíny, používá při datování osmanko-tureckých listin, *evail*, *evasit*, *evahur* jako „počátek, střed, konec“ měsíce místo správného „první, druhá, třetí dekáda“ měsíce. (Viz Prilozi za orientální filologii i istoriju jugoslov. naroda pod tur. vladavinom. II. Sarajevo 1951, p. 213—237.)

¹³ Tak na př. na str. 42—43 (dok. č. 89) obsah dokumentu je stručně udán takto: „O hospodářské situaci obyvatelstva v Samokově“. V listině se sice mluví o hospodářském postavení dotyčného obyvatelstva, ale listina byla vydána za tím účelem, aby byl povolen volný prodej železa. — Dok. č. 250 na str. 139 je nadepsán „O nezákonném výběru peněz od ráje v Lovčů“. Ve skutečnosti se nařizuje revidovat půlroční výkaz pochybných veřejných výdajů v lovčanském okrese, jejichž úhrada se požadovala od ráje.

¹⁴ Tak na př. dok. č. 205 (p. 126) je datován 15. *Rebtyülevvel* 1309, což má být podle Tilkova převodu 2. X. 1891. Správně by mělo být 7. X. 1891 podle „starého stylu“ a 19. X. 1891 podle kalendáře gregoriánského. Podobných nepřesností byla zjištěna celá řada: viz u dokumentů č. 64, 264, 466 a j. Nesouhlasí ani převod u dok. č. 457 a 458.

^{14a} F. Kraeiz-Greifendorst, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Vídeň 1922. — L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik zur Zeit der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*. Budapešť 1926. — L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Budapešť 1932. — L. Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. I—II, Budapešť 1955. — F. Babinger, *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha*. Berlin 1931. — F. Bajraktarević, *Turški dokumenti manastira Sv. Trojice kod Plevlja*. Sarajevo 1935. — A. N. Kurat—K. V. Zetterstéen, *Türkische Urkunden*. Uppsala 1938. — H. Hadžibegić, *Džizja ili harač*. Prilozi za orientální filologiju. . . III—IV, Sarajevo 1953, p. 55—135; V, 1955, p. 43—102. — H. Hadžibegić, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1947, p. 139—205. — N. Filipović, *Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1 Orijentalnog instituta u Sarajevu*. Prilozi za orijent. filologiju. . . III—IV, 1953, p. 437—454. — H. Šabanović, *Turški izvori o Srpskoj revoluciji 1804*. Kniga I.: *Spisi Carske kancelarije*. Bělehrad 1956.

¹⁵ O jejich pracích viz *Časopis Archivní školy*. XV—XVI, Praha 1939, p. 208—221.

¹⁶ J. Grzegorzewski, *Z sidzylłatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej*. Akta tureckie. Lvov 1912.

¹⁷ Na př. G. Gálábov (Godišník na Sofijskija universitet. XXXIV—2. Sofie 1938; XXXV—6, 1939; XXXIX, 1943; XLIII. 1947. — Serdika. VI/1—6. Sofie 1942. — Izvestija na Bálgarskoto istoričesko družestvo. XIX—XX. Sofie 1944), P. Mijatov (Godišník na Plovdivskata narodna biblioteka i muzej. 1940—1942. Plovdiv 1942. — Učilišten pregled. XXXVIII—1. Sofie 1939), B. Nedkov, *Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien*. Lipsko 1942.)

¹⁸ Před druhou světovou válkou uveřejnil V. Todorov-Chindalov několik výňatků ze soudních protokolů. Protože se zjistilo, že jeho překlad byl chybný, byli pověřeni jiní znalci tureckého jazyka (Mijatev, Šanov), aby znovu přeložili celý materiál o procesu s Levským. Pro nepřízeň doby však k uveřejnění překladu nedošlo. Po válce byl při průzkumu tureckých fondů ve Státní knihovně v Sofii nalezen další materiál k dotčenému procesu. A tak teprve v r. 1952 mohl vyjít překlad celého dosud zjištěného materiálu. Zatím ale v r. 1946 byl vydán za neodborné redakce St. Ilčeva neúplný Chindalovův překlad protokolů ze soudního přelíčení s V. Levským pod názvem *Sledstvenoto delo na Vasil Levski i negovite spodviznici*. Tato edice však není — podle úvodních slov k našemu sborníku (p. VIII—IX) — zdařilá a naprosto se nehodí k vědeckým účelům.

¹⁹ Zejména ve sborníku *Hristo Botev* (viz níže pozn. 21).

²⁰ V cařihradském archivu je uložena celá tehdejší korespondence turecké vlády s provinčními úřady na bulharském území, jakož i velká část archivů provinčních úřadů, která byla odvezena do Turecka za rusko-turecké války 1877—1878. Dr Nedkov soudí, že v ca-

ihradském archivu jsou i etné dokumenty z archiv bulharských revolučních výborů nebo jednotlivých revolučních útvarů, které byly zkonfiskovány za povstání (p. 3).

²¹ V r. 1949 vyšel v Sofii sborník *Hristo Botev*. V tomto sborníku, který vydala Bulharská akademie věd a Vdecký ústav „Hristo Botev“ při příležitosti stého výročí narození velkého bulharského národního hrdiny, revolucionáře a básníka, je zařazen také příspěvek B. Nedkova: *Turští dokumenti za Botevata eta* (p. 675—766). Autor zde shromáždil přes sto tureckých úředních dokumentů (telegramů, hlášení, protokolů a j.) spadajících časově do krátkého období od polovice května do konce listopadu 1876 a vztahujících se výhradně k souvislostem s činností Botevovy povstalecké družiny. Bulharský překlad poskytl sám autor. Z technických důvodů bylo připojeno jen několik faksimilových dokumentů. Překlad všech písemností (až na několik dokumentů týkajících se násilností, páchaných erkesly) byl znovu otištěn v uvedené již edici *Aprilsko vstanie 1876* (místy s nepatrnou stylistickou úpravou). Nutno upozornit na to, že v Botevovym sborníku jsou u těchto dokumentů etnější a podrobnější vysvětlující poznámky.

Pokud jde o obsah pramenného materiálu, uvedeme ho ve stručnosti ve sborníku, dotkli jsme se ho již při souhrnném rozboru sbírky dokumentů o Dubnovém povstání. Pro bližší orientaci a k doplnění lze použít slov samotného autora: „Turecké dokumenty nám poskytují nové a velmi zajímavé údaje o situaci ve vidinském sandžaku před příchodem Botevovy družiny, o jejím vylodění u Kozludže a o prvních opatřeních tureckých vůdčích vůči družině, o obmezujících opatřeních proti rakouským parníkům na Dunaji, o preventivních opatřeních v dunajských oblastech, o postupu Botevových „etniků“, o konci družiny a o osudu jednotlivých „etniků“, o loupežích a teroru, páchaných bašibozuky, Cerkesy a pod.“ (p. 681). Dokumenty umožňují srovnání do tureckého prostředí a poznat turecké hledisko na různé události v souvislosti s bojovou činností družiny, vedené Botevem.

Josef Kabrda

A. I. Danilov: **K kritice dopšlanskoj koncepcii rannésredn v kovoj vodtlny.** (Srednie vka IX, str. 7—66.)

Je příznačné, že se v sovětské historiografii po XX. sjezdu KSSS klade zvýšený důraz na kritiku prací buržoasní historiografie. Přitom neunikne pozornosti, že tato kritika se nyní neprovádí čistě ideologicko-politicky, že se neomezuje na pouhé odhalování tendencí, ale že se vztahuje i k oněm historickým teoriím, nýbrž že se v těchto sovětských pracích staví do popředí tzv. imanentní kritika, vycházející bezprostředně z rozboru jednotlivých záležitostí a konfrontující je s materiálem. Jako jednu z nejvýznamnějších studií, vycházejících z medievalistické problematiky, možno uvést studii Danilova, K kritice dopšlanskoj koncepcii rannésredn v kovoj vodtlny (Srednie vka IX, str. 7—66), která představuje, jak se v poznámce praví, výhled z obšírné doposud nepublikované monografie Problémy agrarní historie ranného středověku a německé medievalistiky konce XIX — na začátku XX vka. Je nepochybné, že si Danilov práv v osobě Dopsche vybral autora, na jehož díle, a jehož názor objasnit všechny podstatné rysy tzv. kritického směru v medievalistice, jehož počátky spadají do let 90. minulého století a pod jehož vlivem stojí buržoasní medievalistika dodnes.

Jak známo, vystoupila řada buržoasních historiků — je příznačné, že tomu bylo právě koncem minulého století — s kritikou a zásadních teorií starších, především právně orientované medievalistiky. Tato kritika se týkala především funkce obiliny, postavení svobodných obilních v raně feudálním státě, zániku svobodného rolnictva, úlohy velké pozemkové držby za feudalismu, hospodářského vývoje 12. stol. a pod. Je nepochybné, že celá tato revize vycházela ze dvou zdrojů. Jednak se v ní projevovaly tendence, běžné i v jiných oblastech buržoasní ideologie — zejména kapitalistické vztahy, tedy tendence nepřemožit apologetické, jednak však dávaly k revizi základních hledisek byly imanentní v době, po alo se pracovat s jiným materiálem, než bylo doposud zvykem, do popředí zájem se dostala především soukromá listina, která po řadu let byla zpracovávána i diplomaticky (starší diplomatická soukromá listina z okruhu svého badání vlastně vyloučena). Práv využití možnosti diplomaticky pro rozbor materiálu skýtalo nové perspektivy i pro samotné historické badání. Nelze se tudíž stavět k celému tzv. kritickému směru buržoasní medievalistiky 90. let ryze negativně, jak se doposud v marxistických pracích činilo a nevidět cenné impulsy, které z nich i pro marxistickou historiografii vzešly.

Snad nejdůležitější z podnětů, s kterými nový směr vystoupil, bylo pojetí velké pozemkové držby. Starší historiografie — nejvýhraněji Inama Sternegg — hlásila se k myšlence o organisátorské síle velkostatku v karlovském období. Naproti tomu W. Wittich ukázal, že feudální držba se v mocenskopravním smyslu nikterak nekryla s její ekonomickou